

תעודה

תנועת יישוב ארץ-ישראל ומייסדי פתח-תקוה
איגרת הרב צ"ה קלישר אל אליעזר ראב

יהושע קניאל

מועג בזכויא יצורים

תנועת יישוב ארץ-ישראל ומייסדי פתח-תקוה איגרת הרב צ"ה קלישר אל אליעזר ראב

יהושע קניאל

האיגרת וכתב-ההסכמה שלפנינו מוסיפים נדבך איתן להנחה שייסודה של פתח-תקוה משולב היה כההליך התעוררותה של תנועת יישוב ארץ-ישראל מאז המחצית השנייה של המאה הי"ט ולא היתה זו התעוררות שמקורה מתוך הצרכים הפנימיים של היישוב הירושלמי דווקא.

רעיון יישוב ארץ-ישראל קיבל משמעות מחודשת בתקופה זו. היבטיו הריאליים בלטו ביותר בדמותה של שאיפה לעבודת-האדמה, הקמת מושבות, קיבוץ-גלויות, פדות ליהודים נרדפים והצלת הנחלה מיד זרים. המונחים 'יישוב ארץ-ישראל' או השם 'ארץ-ישראל' בהקשר הטריטוריאלי לא היו מקובלים בספרות הארץ-ישראלית במאה הי"ח ובמחצית הראשונה של המאה הי"ט. כתקופה זו רווח יותר השימוש במונחים 'ארץ-הקודש' או 'יישוב ארץ-הקודש' הבאים לבטא יותר את הערגה הרוחנית-הדתית של העולים לארץ. ואילו במחצית השנייה של המאה המונח 'יישוב ארץ-ישראל' חזר והופיע על במת הציבוריות היהודית, ובמרכזו רעיון השיבה אל הארץ וגאולתה בפועל. רעיון זה לבש צורה של תנועה בעלת מטרות הגשמה כרוות. אישים בעלי חזון פיתחו והזינו את הרעיון ורכים יחסית מוכנים היו להגשימו. יזמים ייסדו חברות וקבוצות והקימו ארגונים שתכליתם להוציא את הרעיון אל הפועל. גם אם פעילות מסוימת ככיוון זה לא נעשתה תמיד תחת המסגרת הארגונית המוצהרת של תנועת יישוב ארץ-ישראל, כרי הדבר כי הריון האינטנסיבי ברעיון והתדירות בה הועלה בכלי-הביטוי ובכתבים הפובליציסטיים וההגותיים שכתקופה, היתה להם השפעה ישירה על מרקם הפעילות ביחס לארץ-ישראל.¹

שני מוקדים היו לפעילות זו. האחד בחוף-לארץ בהנהגתם של אישים כמו הרב צבי הירש קלישר, הרב יהודה אלקלעי, ואחרים שיזמו ועסקו בענייני החברות הראשונות ליישוב ארץ-ישראל בשנות השישים והשבעים של המאה הי"ט.² הטפתם הרעיונית והארגונים שהקימו הוגדרו על-ידי ההיסטוריוגרפיה כפעילות המבשרת את צמיחתה של התנועה הציונית והלאומיות החדשה.³ מוקד

1 לעניין זה ראה בהרחבה: י' קניאל, 'הוויכוח בין פתח-תקוה וראשון-לציון על הראשוניות בהתישכות ומשמעותו ההיסטורית', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 46-52, ושם גם ביטוס במקורות.

2 ראה: ג' קרסל, 'החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל', ציון, ז (תש"ב), עמ' 197-205; י' קלוזנר (עורך), הכתבים הציוניים של הרב צבי קלישר, ירושלים תש"ז [להלן: קלישר, כתבים]; מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 66-73, 128-143; י' רפאל (עורך), כתבי הרב יהודה אלקלעי, א-ב, ירושלים תשל"ה.

3 ראה: ד' ויינרבי, 'יסודות הציונות ותולדותיה', תרכ"ן, ח (תרצ"ז), עמ' 71-74, 99-103; י' כץ, 'לבירור המושג "מבשרי הציונות"', שיבת ציון, א (תש"י), עמ' 91-105; הנ"ל, 'דמותו ההיסטורית של הרב צבי הירש קלישר', שיבת ציון, ב-ג (תשי"א-תשי"ב), עמ' 26-41; הנ"ל, 'משיחיות ולאומיות במשנתו של הרב יהודה אלקלעי', שיבת ציון, ד (תשט"ו-תשט"ז), עמ' 9-41; י' שלמון, 'מסורת ומודרניות כמחשבה הציונית-דתית בראשיתה', אידיאולוגיה ומציאות, ירושלים תשל"ח, עמ' 21-37.

שני להתעוררות תנועת יישוב ארץ-ישראל היה בארץ-ישראל גופא. נושאי הרעיון היו אישים כמו יואל משה סלומון, ישראל דב פרומקין, יוסף ריבלין⁴ ואחרים, שהיו מגידולי היישוב הישן הירושלמי. במסגרת מאבקהם לשנות את פניו של היישוב השתלכו והזינו את רעיון יישוב ארץ-ישראל בדמותו החדשה, הטיפו ותמכו בהגשמתו.

שני המוקדים השפיעו והושפעו זה מזה. היה היזון חוזר של רעיונות וידיעות. אפשר אף לומר שהפעילות הארץ-ישראלית, הן בתחום הרצון והשאיפה של רבים לעבודת-האדמה והן במסגרת הנסיונות החוזרים והנשנים לקניית קרקע להתיישבות, היו אלה שזירזו ועודדו את הוגי הרעיון בחוף-לארץ ושימשו להם כביסוס והוכחה לאפשרויות הגשמתו.⁵

בין המניעים ליסודה של פתח-תקוה אפשר למנות גורמים שמקורם רוחניים-דתיים, רעיונות גאולה שיש בהם גם משום המימד הלאומי או נסיבות ששורשיהן בתנאים כלכליים וחברתיים ביישוב.⁶ אך גם אם כרי לנו כי פתח-תקוה לא צצה מתוך חלל ריק וייסודה מעוגן במציאות הרוחנית והחברתית של התקופה, מן הראוי להוכיח שהמייסדים, המבצעים, היו קשורים או מושפעים אישית מן הרעיונות שהלכו בתקופה זו. נראה בעליל כי על מספר אישים מן הגרעין העיקרי והמצומצם של מייסדי פתח-תקוה אפשר להוכיח כי היו מעורבים – רעיונית או מעשית – בתנועת יישוב ארץ-ישראל.

רעיונותיו של יואל משה סלומון והטפותיו למען יישוב ארץ-ישראל הן מן המפורסמות ואינן צריכות ראיה. אך לענייננו מן הראוי לציין כי הוא וחבריו לעריכת 'הלכנון' בראשיתו משיבים לברכתו של הרב קלישר להופעת העיתון בלשון זו:

והננו מוכנים בכל לב לשרת החברה קדישא ישוב ארץ ישראל [ההדגשה שלי – י"ק]
כבא העת אשר ה' יתן הטוב ויוכלו להוציא מחשבתם הטובה.⁷

סמוך להליכתו לפתח-תקוה הוא העניק לרב קלישר את כתר הראשוניות בין מעוררי הרעיון לייסוד מושבות בארץ-ישראל, עוד בתקופה בה ההתנגדות לכך היתה רבה. אך, לדעתו של סלומון, עצם העמדת הנושא על כמת הדיונים של הציבוריות היהודית והוויכוחים שהתנהלו סביבו הביאו לקירוב הרעיון גם את 'הלכות הרחוקים'.⁸

שני אישים אחרים בין מייסדי פתח-תקוה שאפשר לשייכם לקטיגוריה זו היו אליעזר ראב ובנו יהודה שהיה באותה עת צעיר כבן עשרים ומעורב בתהליך ביסוס המושבה בראשיתה. האב אליעזר עמד עוד בארץ-מוצאו הונגריה בקשרי-מכתבים עם הרב קלישר ואף קיבל ממנו מינוי כגבאי של

4 ראה חלק מכתביהם המקובצים: "מ סלומון, יהודה וירושלם, סודר מחדש על-ידי ג' קרסל, ירושלים תשט"ו; י"ד פרומקין, מבחר כתבים, ערך ג' קרסל, ירושלים תשי"ד; י" ריבלין, מגילת יוסף, מבחר מאמרים ורשימות, ערך נ' קצבורג, רמת-גן תשכ"ו.

5 ראה: קניאל (לעיל, הערה 1), עמ' 49-51.

6 ראה: מ' אליאב, 'חבלי בראשית של פתח-תקוה', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 11-13, 24-25; י' ברטל, 'פתח-תקוה בין שורשים רעיוניים לנסיבות הזמן', קתדרה, שם, עמ' 54-69.

7 הלכנון, תרכ"ג, גליון ז.

8 סלומון, יהודה וירושלם (לעיל, הערה 4), עמ' 89.

חברת יישוב ארץ-ישראל ובמסגרת זאת אף ניהל פנקס-חשבונו.⁹ כאן אנו מפרסמים לראשונה מכתב של הרב קלישר אל ראב, המגלה פנים חדשות על טיב הקשרים וכן נוסח של כתב-הסכמה לכהונת הגבאות שהוטלה על ראב.

דמות מרכזית אחרת מבין המייסדים, דוד גוטמן, שעלה בשנת תרל"ו מהונגריה, היה אף הוא קשור אישית לחברת יישוב ארץ-ישראל לפי ששמו מופיע בין התורמים לחברה בפנקסו של ראב. ומשמע מכאן שהיתה זיקה רעיונית ומגע אישי בין כמה ממייסדי פתח-תקוה עוד שנים לפני עלייתם. לכאן יש להוסיף גם את יהושע שטמפר שעלה בשנת תר"ל בהיותו נער ככך שבע-עשרה; גם אם אין לנו ידיעות ישירות על קשריו עם חברת יישוב ארץ-ישראל (זאת אולי משום גילו הצעיר), אך קרוב לוודאי שקרבתו המשפחתית אל ראב — שהיה דודו — ושהותו בביתו השפיעו אף הם.¹⁰ דבריהם ופעילותם של האישים האלה למען רעיון עבודת-האדמה, בהקמת חברות ובהגשמה אישית ידועה למדי. כאן ביקשנו אך להוכיח כי כמה מראשוני המייסדים של פתח-תקוה היו קשורים אישית — ואף מבחינה ארגונית — עם חברת יישוב ארץ-ישראל של הרב קלישר. כך אפשר לומר שרעיונותיה של תנועת יישוב ארץ-ישראל לא נשארו רק בעולם הרוח, אלא הוגשמו מעשית ובכך פתחו עידן חדש בתולדות היישוב וההתיישבות והניחו את התשתית לתנועת 'חיבת-ציון' והתנועה הלאומית המתחדשת.

האיגרת

האיגרת שלפנינו לא הגיעה אלינו במצב תקין. בקצה השמאלי נתלש פס צר לכל אורכו של הדף וחסרות כמה מלים או אותיות בסופי השורות. בחלק התחתון נקרעה רצועה גדולה יותר לרוחבו של כל הגליון. רצועה זו נחתכה אף היא לשניים. אך הקרעים בידנו ואפשר לצרפם לעיקרו של המכתב ולהשלים את הבנת הכתוב בו.

מכתב זה, מיום ו' בניסן תרכ"ז, הוא כנראה המכתב הראשון ששלח הרב קלישר אל אליעזר ראב. כך עשה בתשובה למכתבו של ראב שאינו בידנו ובו סיפר כנראה על עליית אביו לארץ-ישראל, הביע נכונות למלא תפקיד בחברת יישוב ארץ-ישראל ולפעול למענה. הרב קלישר הבטיח למלא בקשתו במשלוח כתב-גבאות אליו ואכן כך עשה.¹¹ המשך הקשר התבטא במכתב של ראב מראשית שנת תרכ"ח, בו דיווח על פעילותו ופנה בהצעה להוציא קול-קורא למען יישוב ארץ-ישראל; לא היה ידוע לו כי בחשוון תרכ"ז הוציא הרב קלישר קול-קורא כזה.¹² הדבר מלמדנו על כך שלקול-קורא

9 'ראב (בן-עזר), התלם הראשון, תל-אביב תשט"ז, עמ' 23 וליד עמ' 33, שם נוסח השער של הפנקס. הפנקס מצוי ברשותו של מר אהוד בן-עזר והוא ראוי לדין מיוחד.

10 על הקרבה והשפעתה ראה: 'יערי-פולסקין וא"מ חריזמן, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח-תקוה [להלן: ספר היובל], תל-אביב תרפ"ט, עמ' קט; ג' קרסל, אג המושבות פתח-תקוה — שבעים וחמש שנות חיים, תרל"ח-תשי"ג, פתח-תקוה תשי"ג, עמ' 55; ד' פרנקל, ראשית הציונות המדינית המודרנית, תל-אביב 1956, עמ' 60; 'יצ זהבי, מהתחם סופר ועד הרצל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 219. עוד לאתרונה לא היה בידנו חומר בכתובים מיהושע שטמפר מהימים שלפני יסוד פתח-תקוה. עתה וזהו כתבתיו ל'ג'ואיש כרוניקל' והם מלמדים אותנו על האיש ודעותיו. ראה: מ' נאור, 'מאת כתבנו בירושלים ובפתח-תקוה', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 70-94.

11 ספר היובל, עמ' קכז; קלישר, כתבים, עמ' תקנא-תקנב; ראב, התלם הראשון (לעיל, הערה 9), ליד עמ' 64. על המסמך מופיע תאריך הדפסתו — כסליו תרכ"ז. כאן משמע שהוא נשלח לראב לאחר ניסן תרכ"ז.

12 נוסח הקול-קורא מופיע בתוך: קלישר, כתבים, עמ' רמג-רמה. מכתב זה של ראב גם הוא אינו בידנו אך מתשובת הרב קלישר אפשר להסיק על הנושאים שהועלו בו.

זה לא היתה תהודה רבה באתרים מרוחקים יותר ממרכזי הפעילות של החברה. בתשובת הרב קלישר לראב, מיום כ"ח בכסליו תרכ"ח,¹³ הוא הבטיח לשלוח אליו נוסח הקול-קורא בצירוף תקנות החברה להפצה.¹⁴ את חוסר המידע הסביר הרב קלישר באפשרות שהעיתונות היהודית אינה מגיעה אולי למקום-מגוריו של ראב. נראה כי ראב כבר התעניין באפשרויות המעשיות של התיישבות, שכן הרב קלישר דיווח לו על הפעילות בתחום זה: על משלחת מומחים שאמורה להישלח לארץ-ישראל כדי לבדוק מקום מתאים ליסוד מושבות ועל ההתעוררות בארץ עצמה לצאת לעבודת-האדמה. לא ידוע לנו אם ראב המשיך בקשרי-מכתבים עם הרב קלישר גם בשנים שלאחר-מכן. מכל מקום, עלייתו לארץ-ישראל בשנת תרל"ה מוכיחה כי היא באה על רקע ההתעוררות סביב תנועת יישוב ארץ-ישראל ששמה לה למטרה ליישב יהודים על הקרקע בארץ-ישראל וראב היה אחד ממגשימה. המכתב שלפנינו משתלב במערכת הפעילות הנרחבת של הרב קלישר בשנים תרכ"ו-תרכ"ח. כאשר החברות ליישוב ארץ-ישראל בפראנקפורט ובברלין התפרדו, נטל על עצמו להיות המרכז והמעורר למען הרעיון. יחד עם הרב גוטמאכר כינו עצמם 'פקידי חברת יישוב ארץ-ישראל' ומינו גבאים שישמשו כסוכני-החברה.¹⁵ כך מונה גם ראב לגבאי, שתפקידו להפיץ את הרעיון ולשמש מרכז לאיסוף כספים שיועברו לרב קלישר או למסייעו שמחה פירסט משמיגל. באותה עת ערך הרב יוסף נטונק את מסעותיו לשם הגשמת רעיונותיו התיישבות גדולה של יהודים בארץ-ישראל, אף באמצעים מדיניים עד כדי הסרת עול השלטון התורכי.¹⁶ הרב קלישר הביע תקוותו להצלחת מסעו של נטונק שהיה קרובו של אליעזר ראב.¹⁷ נרמזו כאן גם על חומר בכתוב של נטונק שהיה אמור להישלח על-ידי הרב קלישר אל ראב, שידע ודאי על פעילותו של שאר-בשרו. אישיות מרכזית אחרת המוזכרת במכתב הוא משה מונטיפיורי שערך בשנת 1866 את מסעו השישי לארץ-ישראל. בסיומו פרסם סקירה מקיפה על ביקורו והתרשמותו מן היישוב היהודי. בסיכום הדין-וחשבון התווה תכנית לעידוד התיישבות החקלאית בארץ-ישראל.¹⁸ הרב קלישר, שעמד באותה עת בקשרי-מכתבים עם מונטיפיורי,¹⁹ הציע לראב להיעזר בשירותי אביו שלמה שישב בארץ כדי להעביר אליו 'ניירות' מתורגמים לאנגלית אל מונטיפיורי למען ייטיב לקרוא בהם בעצמו. לא נאמר מה תוכנם של ה'ניירות' או ה'כתבים' המוזכרים. אך נראה שהם עסקו בעניין הקשור ליישוב ארץ-ישראל, הנושא הנדון במכתב שלפנינו. ושמא קלישר היה סבור שאם יועלה על-ידי פנייה ישירה מארץ-ישראל תהיה לו השפעה רבה יותר.

- 13 המכתב פורסם לראשונה על-ידי: י' בלקינד, המאיר, א, חוברת א, אדר אתתמ"ב לגלותו [תרע"ב]; ספר היובל, עמ' קכח; י' ורפל, אגרות הרב צבי הירש קלישר, הדפסה מיוחדת מהקובץ 'אזכרה', ירושלים תרצ"ז, עמ' לד-לה; קלישר, כתבים, עמ' רנא-רנב; ראב, התלם הראשון (לעיל, הערה 9), עמ' 24. במספר מקומות הוא הודפס בהשמטות כך גם התרגומים שונים.
- 14 ומשמע מכאן שאכן פורסמו תקנות, אך הן לא הגיעו לידנו. הן מוזכרות גם אצל: קלישר, כתבים, עמ' רנג.
- 15 שם, במבוא, עמ' 52-55; אליאב, אהבת ציון ואנשי ה'ר' (לעיל, הערה 2), עמ' 134.
- 16 על פעילות הרב נטונק ראה: ש' הכהן וינגרטן, הרב יוסף נטונק, ירושלים תש"ג; פרנקל (לעיל, הערה 10), עמ' 39-41 על קשריו עם הרב קלישר; קלישר, כתבים, עמ' 55-57; צבי זהבי (לעיל, הערה 10), עמ' 196-215.
- 17 ראה: פרנקל, שם, עמ' 13, הערה 2. חמיו של נטונק היה זלמן ראב, אחיו של שלמה ראב אשר בנו אליעזר הוא הנמען כאן במכתב קלישר.
- 18 הסקירה בצורת דין-וחשבון אל 'ועד שלוחי הקהילות' באנגליה, פורסמה בתוך: המגיד, תרכ"ז (1966), גליונות 45-48. ראה גם: י' קלנר, למען ציון, ירושלים תשל"ז, עמ' 48-50.
- 19 ראה: קלישר, כתבים, מכתב לג, עמ' רמה, בעניין עלייתם של אנשי שאבאץ שבדומניה והתיישבותם של שישים משפחות מצפת שהביעו רצונם לפני מונטיפיורי להתיישב על האדמה.

א. איגרת הרב קלישר אל אליעזר ראבי

ב"ה טהארן ... ה' ו' ניסן אל ירושלים
תרכז

אל איש יקר רוח אוהב קודש ופועל צדק, מלך לשדה נועם
מו"ה אלעזר נ"י

מכתבו היקר קבלתי — ממנו [למדתי] בעונג שלבו נמשך ביותר אחר נחלת אבותינ[ו] ודרך אביו ישמור ה"ה הרב הישיש מו"ה ליב [ראב] 2 נ"י, שהנו מבקש ללכת בעקבות מבוקשי [אביו] הנכבד ולמלא תפקיד של גבאי מא"י ... לפעול למען חברת יישוב ארץ-ישראל ... התעודה שביקש אשלח לו ברצון רב. 3 אני מקווה שיוכל להשפיע הרבה.

כאשר יהיה בידנו לראשונה סכום כסף מספיק ... מאתנו אי"ה יסע לפאלעסטינע 4 ... יסודר. אנו מקווים שגם הרב[ו] נאטאנעק במסעו [ישפיע] בעה"י הרבה. 5 כאשר יקבל גם את הניירות חזרה ... טוב יהיה אם יכתב על כך לאביו ... לתרגם לשפה האנגלית [וישלח] זאת למונטיפיורי כדי [שיוכל] לקרוא בעצמו. בתקווה שהשי"י ב"ה [יברך] אותנו בחסדו וישועתו הגדולה ... ישלח ויגאל אותנו ואת ארצו ואת משכנ[ו].

ממני הק' צבי הירש קאלישער

6 את המכתב של הרב נאטאנעק לא צירפתי בגלל דמי-משלוח כפולים. אשלח בפעם אחרת. כאשר יהיה אפשר לשלוח את הנקבץ, 7 אפשר לפנות לפי כתובתי או לפי הכתובת.

שמעון פירסט 8 בשמיגל פון

1 תודתי למר אהוד בן-עזר שהעמיד לרשותי את האיגרת ואת כתב-ההסכמה לשם פרסום. האיגרת כתובה ייחודית גרמנית ומשולבים בה משפטים בעברית. תודתי למר יוחנן ארנון מנהל ספריית אחד-העם בתל-אביב, על סיועו בפיענוח כמה מונחים במכתב.

2 שם אביו של אליעזר ראב הוא שלמה ולא ליב. ייתכן שיש כאן פליטת-קולמוס של הרב קלישר ושמה שני שמות היו לו והצירוף המקובל הוא שלמה ליב. מכל מקום, בקרב בני-המשפחה בדורות שלאחר-מכן לא היה ידוע השם ליב. ראה: א' דרויאנוב (עורך). כתבים לתולדות חבת ציון ויישוב ארץ-ישראל, חלק ג, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 280. שם בכרוז חברת 'גאולת הארץ' מופיעה חתימתו של ראב 'אליעזר ב"ר שלמה ראב'. ראה: י' ראב, התלם הראשון, תל-אביב תשט"ז, עמ' 19. על כך שעלה לאחר המרד ההונגרי שבשנות 1848-1849; ואילו אצל ד' פרנקל, ראשית הציונות המדינית המודרנית, תל-אביב 1956, עמ' 13 צוין שעלה בשנות השישים. כך אפשר אולי גם להסיק

ממכתבו של יהושע שטמפר משנת תרנ"א, המספר על עלייתו ארצה וזאסורה אל בית אבי אמי איש זקן שישב בירושלים, זה כמה שנים [ההדגשה שלי — י"ק]; ראה מכתבו אל זאב יעבץ שהודפס אצל: פ' גרייבסקי, חזון יהודה וירושלים, 117, ירושלים תרצ"ו; וכן אצל: י"צ זהבי, מהחתם סופר ועד הרצל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 219-220.

3 הכוונה לכתב-הגבאות וראה לעיל, הערה 11, בגוף המאמר. כתב-הגבאות של ראב הוא הנוסח היחיד שנותר בידנו. נראה כי קלישר הבחין בין 'תארי גבאות' קטנים, אותם ביקש להעניק לכל המשתדל עבור החברה, לבין גבאים-סוכנים מרכזיים של החברה, שאת שמותיהם פרסם פומבית. ראה: קלישר, כתבים, עמ' רמב, רמח, רג, רנג.

4 שמה מרמז כאן על רצונו לנסוע לארץ-ישראל אותו הביע כמה פעמים. ראה: הלבנון, תרכ"ו, גליון 2; י' ורפל, 'מאגרות ציון', סיני, ט (סיוון-אלול תש"ה), חוברות א-ד, עמ' שלו; הג"ל, אגרות הרב צבי הירש קלישר (לעיל, הערה 13 במאמר). עמ' נג. ואולי הכוונה למשלחת המומחים שביקש לשלוח לארץ-ישראל, כפי שהוזכר לעיל.

5 הרב יוסף נטונק (1813-1892) ערך בשנת תרכ"ז את מסעו בערי אירופה המרכזיות. במעורבות אינטנסיבית ביקש להגביר את הפעילות למען יישוב ארץ-ישראל ולקבל גיבוי לתכניתו להשגת פירמון תורכי שיאפשר קניית קרקעות והתיישבות נרחבת של יהודים בארץ. ראה לעיל, הערה 16, בגוף המאמר.

6 שורות אלה נרשמו בצדו השני של המכתב.

7 הכוונה לסכום-כסף מספיק שיאסף. הוא שמחה פירסט משמיגל שלידי פון שמונה יחד עם הבנקאי רפאל סגל כסוכן חברת יישוב ארץ-ישראל. למעשה, ניהל מבחינה כספית וארגונית את החברה. ראה בקול קורא מחשוון תרכ"ז: קלישר, כתבים, עמ' רמד, ועוד שם לפי המפתח על מכתבים רבים שנשלחו על-ידי קלישר אל פירסט.

8 איגרת הרב קלישר אל אליעזר ראב

ב. כתב-הסכמה לגבאותו של אליעזר ראב

הרי אני מסכים לאשר קדמוני ומי ומי ההולכים באורחות הקודש והתורה אשר לא יסכים עם הדבר הזה כאמור ציון היא דורש אין לה ואמרו חז"ל מכאן שצריך דרישה. נדרשה ונלכה נרדפה לדעת את ה' לשמור אורחות ירושלים הקדושה להושיעם הדורים בה ומתפללים עד חומות הקודש עולתו והתנו כ"ה⁹ אלעזר ראב קבל הגבאות מהר"ג מו"ה צבי קאליש וכל עוזרו ונדב. נדבת לבו יברכהו ה' ויהיה חמת אש סביבו תזכר...¹⁰ לפ"ק הק' גבריאל דעסויער¹¹ אבדק"ק קאיאר והגליל

סניג בזכיות יצורים

9 והתורני כבוד הרב.

10 שנת תרכ"ז.

11 נפטר בשנת תרל"ח. ראה: פי"ז הבהן שורץ, שם הגדולים מארץ הגר, פאקש תרע"ד, מערכת גדולים, מילואים, עמ' 3.